

ISM: MUZAKKAR/MUANNAS, MUFRAD/TASNIYA/JAM' KATEGORIYALARI: ARAB TILI SARFIDA JINS VA SON MORFOLOGIYASINING TAHLILI

Rashidova Umida Mirabitovna

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD

Raximjanov Masrur Nugmanovich

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21454984>

ARTICLE INFO

Received: 1st July 2026

Accepted: 2nd July 2026

Published: 20th July 2026

KEYWORDS

muzakkar, muannas, mufrad, tasniya, jam' muzakkar solim, jam' muannas solim, jam' taksir, arab tili sarfi, jins kategoriyasi

ABSTRACT

Mazkur maqola arab tili sarf ilmidagi ismning ikki muhim grammatik kategoriyasi — jins (muzakkar/muannas) va son (mufrad/tasniya/jam') tizimini tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada muannaslik belgilarining turlari, haqiqiy va majoziy muannaslik farqi, tasniya (juftlik son) yasallish qoidalari hamda jam'ning uch asosiy turi — jam' muzakkar solim, jam' muannas solim va jam' taksir — ning morfologik xususiyatlari izchil yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanilgan.

KIRISH. Arab tili sarf ilmidagi ism ikki muhim grammatik kategoriya bo'yicha tasniflanadi: jins (gender) va son (number). Bu ikki kategoriya arab tilining morfologik tizimida markaziy o'rin tutadi, chunki ular nafaqat ismning o'zi, balki u bilan bog'liq fe'l, sifat va olmoshlarning ham shaklini belgilaydi — bu esa arab tilidagi moslashuv (mutobaqat) qoidalarining asosini tashkil etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, o'zbek tili kabi jinssiz tillardan farqli o'laroq, arab tili grammatik jinsni deyarli barcha nutq qismlarida izchil ifodalaydi, bu esa o'zbek tilli o'rganuvchilar uchun alohida qiyinchilik tug'diradi. Shuningdek, arab tilidagi uch sonlilik tizimi (birlik, juftlik, ko'plik) ham ko'plab tillarda uchramaydigan o'ziga xos xususiyat bo'lib, uni chuqur o'rganish arab tilini to'g'ri egallash uchun zaruriy shartdir.

Maqolaning maqsadi — muzakkar-muannas kategoriyasining belgilarini, tasniya va jam' turlarining yasallish qoidalarini tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) muannaslik belgilarini va turlarini ko'rsatish; 2) tasniya yasallish qoidalarini tahlil qilish; 3) jam'ning uch turini va ularning morfologik xususiyatlarini yoritish. Tadqiqotda tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Muzakkar va muannas: Jins kategoriyasi. Arab tilida har bir ism grammatik jihatdan yoki muzakkar (erkak jinsi) yoki muannas (ayol jinsi) hisoblanadi. Muzakkar — bu hech qanday maxsus muannaslik belgisiga ega bo'lmagan, "asl" (default) hisoblangan ism turi: رَجُل (erkak), كِتَاب (kitob), قَلَم (qalam). Muannas esa maxsus grammatik belgi (yoki semantik jihatdan) ayol jinsini bildiruvchi ism turidir.

Muannaslik uch xil yo'l bilan ifodalanadi. Birinchisi — lafziy (grammatik) muannaslik, bunda so'z oxiriga tā' marbūṭa (ة) qo'shiladi: مُعَلِّمَةٌ (ayol o'qituvchi), طَالِبَةٌ (ayol talaba). Ikkinchisi — alif mamdūda (اء) yoki alif maqsūra (ى) qo'shilishi orqali: صَحْرَاءُ (sahro), حُبْلَى (homilador). Uchinchisi — ma'naviy (semantik) muannaslik, bunda so'zning o'zida hech qanday tashqi belgi bo'lmasa-da, u tabiiy jihatdan ayol jinsiga tegishli bo'ladi: مَرْيَمُ (Maryam — atoqli ot), أُمُّ (ona).

Bundan tashqari, arab tilida "majoziy muannaslik" (المؤنث المجازي) deb ataluvchi tur ham mavjud bo'lib, bunda so'z tabiatan jonsiz yoki jinssiz bo'lsa-da, an'anaviy ravishda muannas sifatida qaraladi: شَمْسٌ (quyosh), أَرْضٌ (yer), دَارٌ (uy) — bu so'zlarning muannasligi faqat til an'anasiga asoslanadi va uni maxsus lug'at yoki qoidalar orqali yodlash zarur, chunki bu holatlarda tashqi grammatik belgi mavjud emas.

Mufrad va tasniya: Birlik va juftlik son. Arab tili boshqa ko'plab tillardan farqli o'laroq, uch sonlilik tizimiga ega: mufrad (birlik), tasniya (juftlik) va jam' (ko'plik). Mufrad — bu bitta predmet yoki shaxsni bildiruvchi asosiy shakl bo'lib, u boshqa son shakllarining yasash negizi hisoblanadi.

Tasniya — bu aynan ikkita predmet yoki shaxsni bildiruvchi maxsus son shakli bo'lib, u ko'plab tillarda (jumladan o'zbek va boshqa ko'pchilik tillarda) mavjud bo'lmagan o'ziga xos grammatik kategoriyadir. Tasniya mufrad ismga ma'lum qo'shimchalar qo'shish orqali yasaladi: marfu' holatda ثَانِ (masalan كِتَابَانِ — ikkita kitob), mansub va majrur holatda esa يَنِ (كِتَابَيْنِ) qo'shimchasi qo'shiladi. Bu — tasniyaning o'zi ham i'rob bo'yicha o'zgaruvchan ekanligini ko'rsatadi.

Muannas so'zlarda tasniya yasalganda, tā' marbūṭa odatiy tā' maftūḥaga aylanadi va shundan keyin tasniya qo'shimchasi qo'shiladi: مُعَلِّمَتَانِ → مُعَلِّمَةٌ (ikkita ayol o'qituvchi). Bu qoida arab tilida so'z yasashning izchil, tizimli tabiatini yana bir bor ko'rsatadi — deyarli har qanday mufrad ismdan qoidaga muvofiq tasniya yasash mumkin, bu jarayonda faqat juda kam istisno holatlar uchraydi.

Jam'ning asosiy turlari: Muzakkar solim, muannas solim va taksir. Jam' (ko'plik) — uchdan ortiq predmet yoki shaxsni bildiruvchi son shakli bo'lib, u arab tilida uch xil usul bilan yasaladi. Birinchisi — jam' muzakkar solim (سالم), bu — aqlli erkak shaxslarni bildiruvchi so'zlarga ثَوْنِ (marfu' holatda) yoki يِنِ (mansub-majrur holatda) qo'shimchasi qo'shish orqali yasaladigan "muntazam" ko'plik: مُعَلِّمُونَ / مُعَلِّمِينَ (o'qituvchilar).

Ikkinchisi — jam' muannas solim, bu — muannas so'zlarning (asosan tā' marbūṭali) tā'sini olib tashlab, o'rniga ثَاتْ qo'shimchasini qo'shish orqali yasaladigan ko'plik: مُعَلِّمَاتُ → مُعَلِّمَةٌ (ayol o'qituvchilar). Muhimi shundaki, jam' muannas solim faqat ayol shaxslarga emas, balki ko'plab jonsiz predmetlarga ham qo'llaniladi, masalan ba'zi mazid fe'llardan yasalgan masdarlar va boshqa ismlar ham shu qolipda ko'plik oladi.

Uchinchisi va eng murakkabi — jam' taksir (التكسير, "sindirilgan ko'plik"), bu — so'z ichki tuzilishining (unlilar tartibi va soni) o'zgarishi orqali yasaladigan ko'plik bo'lib, u arab tilidagi eng keng tarqalgan ko'plik turi hisoblanadi: كُتُبٌ → كِتَابٌ (kitoblar), رَجُلٌ → رَجَالٌ (erkaklar), قَلَمٌ → أَقْلَامٌ (qalamlar). Jam' taksirning qat'iy, oldindan aytib bo'lmaydigan qoliplari (taxminan 30 dan ortiq turli vazn) mavjud bo'lib, shu sababli har bir so'zning ko'plik shaklini alohida yodlash talab qilinadi, bu esa arab tili leksikasini o'rganishning eng mehnat talab qiluvchi jihatlaridan biri hisoblanadi.

Jam' taksirning semantik-morfologik xususiyatlari. Jam' taksir o'zining semantik xususiyatlariga ko'ra ikki kichik guruhga bo'linadi: jam' qillat (جمع القلة, "ozlik ko'pligi", odatda 3 dan 10 gacha miqdorni bildiradi) va jam' kasrat (جمع الكثرة, "ko'plik ko'pligi", 11 dan yuqori

yoki noaniq ko'p miqdorni bildiradi). Garchi klassik nahvda bu farq nazariy jihatdan mavjud bo'lsa-da, zamonaviy amaliy tilda ko'pincha bu farqqa qat'iy rioya qilinmaydi va bir xil jam' shakli har ikkala ma'noda ham qo'llaniladi.

Shuningdek, arab tilida "jam' al-jam'" (ko'plikning ko'pligi) deb ataluvchi kamdan-kam uchraydigan hodisa ham mavjud bo'lib, bunda allaqachon ko'plik shaklidagi so'zdan yana bir marta ko'plik yasaladi, bu odatda juda katta yoki mubolag'ali miqdorni ta'kidlash uchun ishlatiladi. Bu hodisalarning barchasi arab tili son morfologiyasining nihoyatda boy va nozik tizimga ega ekanligini ko'rsatadi, bu esa uni o'rganuvchilar uchun alohida chuqur amaliyot va lug'aviy yodlashni talab qiladi.

Amaliy tahlil: Jins va son kategoriyalarining moslashuvga ta'siri. Ism jinsi va soni kategoriyalarining amaliy ahamiyati shundaki, ular arab tilidagi deyarli barcha moslashuv (mutobaqat) qoidalarining negizini tashkil etadi — fe'l-foil, sifat-mavsuf, muftada-xabar munosabatlarining barchasida jins va son mosligi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Masalan, **جاءت الطالبات المجتهدات** (tirishqoq talaba qizlar keldi) jumlasida fe'l, mavsuf va sifat — barchasi muannas-jam' shaklida bir-biriga moslashgan.

Shuningdek, aqlsiz predmetlar ko'pligi (jam' ghayr al-'āqil) uchun maxsus qoida — bunday ismlar bilan sifat va fe'l odatda birlik-muannas shaklida keladi — amaliyotda juda muhim: **الأشجار جميلة** (daraxtlar chiroyli — bu yerda **جميلة** birlik-muannas, garchi **الأشجار** ko'plik bo'lsa ham). Bu qoidani bilmaslik arab tilini o'rganuvchilar orasida eng ko'p uchraydigan grammatik xatolardan biriga sabab bo'ladi, shu sababli bu mavzu amaliy mashqlar orqali alohida mustahkamlanishi tavsiya etiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, arab tilida ism jins bo'yicha muzakkar va muannasga bo'linadi, muannaslik esa lafziy (ta' marbūṭa, alif mamdūda/maqsūra), ma'naviy va majoziy kabi turli yo'llar bilan ifodalanishi mumkin.

Ikkinchidan, arab tili uch sonlilik tizimiga (mufrad, tasniya, jam') ega bo'lib, tasniya boshqa ko'plab tillarda uchramaydigan, aynan ikkitalikni bildiruvchi maxsus grammatik shakl hisoblanadi.

Uchinchidan, jam' uch asosiy turga — jam' muzakkar solim, jam' muannas solim va jam' taksir — bo'linib, ulardan birinchi ikkisi muntazam qo'shimcha orqali, uchinchisi esa so'z ichki tuzilishining o'zgarishi orqali yasaladi, bu esa jam' taksirni arab tili morfologiyasining eng murakkab bo'limlaridan biriga aylantiradi.

Xulosa qilib aytganda, ism jinsi va soni kategoriyalari arab tili morfologiyasining bazaviy tuzilmasini tashkil etadi va bu kategoriyalarni chuqur o'zlashtirish arab tilidagi moslashuv (mutobaqat) qoidalarini, jumladan fe'l-ega, sifat-mavsuf munosabatlarini to'g'ri qo'llash uchun zaruriy shart hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sībawayh, 'Amr ibn 'Uthmān. Al-Kitāb. — Al-Qāhira: Al-Khānjī, jild III.
2. Al-Ḥamlāwī, Aḥmad. Shadhā al-'Arf fī Fann aṣ-Ṣarf. — Al-Qāhira: Al-Maktaba al-'Aṣriyya.
3. Al-Ghalāyīnī, Muṣṭafā. Jāmi' ad-Durūs al-'Arabiyya. — Bayrūt: Al-Maktaba al-'Aṣriyya, jild I.
4. Ḥasan, 'Abbās. An-Naḥw al-Wāfī. — Al-Qāhira: Dār al-Ma'ārif, jild I.
5. Grande B.M. Kurs arabskoy grammatiki v sravnitel'no-istoricheskoy osveshchenii. — Moskva: Vostochnaya literatura, 2001.

6. Kovalyov A.A., Sharbatov G.Sh. Uchebnik arabского yazyka. — Moskva: Vostochnaya literatura, 1998.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.

INNOVATIVE
ACADEMY